

ORMOS MÁRIA

Agyműtét, 1919

Magyar kérdőjelek a 20. század elején

Jászi Oszkár *Magyar kálvária, magyar föltámadás* című munkájában olvasható a következő mondat: „Magyarország ma egy olyan lényhez hasonló, akinek agyát részben kiirtották: öntudata elhomályosult, s az intelligenciát alacsonyabb reflextevékenységek szorították ki.” Valamivel utóbb megismétli a gondolatot: „Magyarország agyát csakugyan kiamputálták. Az a négy-ötezer ember, aki nálunk az európai lelkiismeretet és a becsületes kultúrát jelentette, vagy a börtönökben sínylődik, vagy internálva van, vagy az emigrációban koplal, vagy odahaza maradva sosem tudhatja, hogy mikor fogja az utcán valamelyik ébredő magyar inzultálni, vagy valamelyik tisztí betyárbanda az ágyából kiráncigálni.”¹

Ebben az írásban a következőkre keresem a választ: vajon Jászinak igaza volt-e; mi volt az a „kiamputált” eszmeiség; mit képviseltek az érintett csoportok tagjai; vagyis, hogy miféle „kór” támadta meg a magyar agy eme részét, hogy ki kellett azt metszeni? Az első kérdéssel voltaképpen nem szükséges sokat bíbelődni, mivel kétségtelen, hogy a két rendszerváltó kísérlet (Népköztársaság és Tanácsköztársaság) bukását követően ezek jutottak a katasztrofális Jászi által felsorolt egyik vagy másik állapotába.

Kérdés azonban, hogy mit tekinthetünk valóban a „magyar agy” részének. A gondolkodást akkor már régóta nem lehetett nemzetekhez kötni, mivel az eszmék előtt a határok leomlottak. Ugyanakkor nemzetinek lehet tekinteni minden olyan eszmetartalmat, irodalmi és művészeti irányt stb., amelyet képviselői hozzáigazítottak az adott nemzet helyzetéhez, beépítették kultúrájába, történelmébe, s hogy így történhessen, volt hozzá némi idejük is.

¹ JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920. Új magyar nyelvű kiadás: Magyar Hírlap Könyvek, 1989. 156., 157. (A könyvet német és angol nyelven is kiadták 1923-ban, illetve 1924-ben.)

A gyökerek

A Magyarországon üldözöbe vett áramlatok, eszmék egyike sem született ebben az országban. A képzőművészetek modern törekvései is másutt jelentek meg először, igazán magyar és eredeti főként az irodalomban és a zenében született. Mindazonáltal az 1918-ban fellépő áramlatok gondolatvilágának voltak történelmi gyökerei. Liberális, radikális demokrata és szociáldemokrata eszmék ötvöződtek a függetlenségi törekvéssel. A felsorolt áramlatok közül a liberális a reformkor óta létezett; a szociáldemokraták évtizedek óta tevékenykedtek; a radikális demokrata csoport a 20. század elején tűnt fel. Eszméiket terjesztették folyóiratokban, újságokban, brosúrákban, könyvekben, megvitatták külön-külön és olykor együttesen is kongresszusokon, ankéteken, összejöveteleken. Ez a három eszmei áramlat, amelyek mindegyike hatással volt a kultúrára és a tudományos életre is, kétségtelenül beépült a magyar közéletbe. A függetlenségi törekvés mögött viszont több évszázados múlt húzódott meg. A nagy magyar dilemma, haza és haladás, kivételesen nem egymással vitatkozva, hanem – egy rövid időre – egymást erősítve lépett fel.

Eltért ettől a kommunista eszmevilág és az 1918 novemberében megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja esete. Nemcsak azért, mert későn jelent meg, túl későn ahhoz, hogy integrálódásának kérdése akár fel is merüljön, de főként azért, mert a Lenin által képviselt nézetekről és javaslatokról korábban szinte senki sem tudott ebben az országban. 1917-ig egyébként másutt is csak kevesen. Így az KMP nemcsak szervezeti, de szellemi előzményekre sem hivatkozhatott.² Az orosz szociáldemokrata párt bolsevik frakciója „elhanyagolható mennyiség” volt – nemcsak a nagy európai szociáldemokrata pártok és a II. Internacionálé, de még az orosz Ohrana számára is.³ Kétségtelen azonban, hogy miután az KMP villámlásszerűen feltűnt a magyar politikai égbolton, a kommunista gondolat meg tudott szólítani nagyszámú elégedetlen, marginalizálódott em-

² A szociáldemokrata párt hivatalos politikáját bírálták ugyan néhányan, de érveiket nem a lenini, hanem a „direkt akció” nyugat-európai híveinek (szindikalisták, anarchoszindikalisták) szótárból merítették.

³ Jellemző, hogy a híres kettős ügynök, Jevgenyij Filippovics Azev tevékenységét az emigráns eszerekre irányították; Azev jelentéseiben a bolsevik frakció alig, és akkor is csak mellékesen tűnik fel. (Lásd *Azev levelei*. MOSZT Könyvek, Pécs, 2008.) Legtöbbet a bolsevik elvekről vélhetően Benito Mussolini tudott abban az időben, aki szoros kapcsolatban állt Angelika Balabanovával, ő pedig az emigráns bolsevikokkal. Információkkal rendelkeztek még azok a szociáldemokraták és szocialisták, akik részt vettek a zimmerwaldi és a kienthali tanácskozásokon. Ott azonban a háború volt a fő téma, és belpolitikai kérdésekről csak annyiban volt szó, hogy Lenin képviselte „a fegyverek megfordításának” stratégiáját, ám ezt a javaslatot nem fogadták el.

bert – rokkantakat, munkanélkülieket stb. –, mellettük számos értelmiségit, elsősorban a fiatalokat. Jó néhány fiatal harcos⁴ és értelmiségi látott benne ígéretet a jövőre. Olyan fiatalok, akik elégedetlenné váltak a Népköztársasággal szemben, amiért késlekedett a reformok elindításával, vagy mert képtelen volt a nemzeti érdekek hathatós védelmére. Meglepően sok értelmiségi működött közre a Tanácsköztársaság első heteiben, mert az oktatás, a tudomány és a kultúra irányítása olyan személyek – Kunfi Zsigmond, Lukács György, Kármán Tódor – kezébe került, akikben e területek elkötelezett gondozóit lehetett látni. Ezáltal azonban a kommunizmus még nem „magyarosodott” meg. Már csak azért sem, mert az említettek közül Kunfi szociáldemokrata volt és maradt, Kármán útja távolról sem vezetett a bolsevizmus felé, Lukácsról pedig még nem lehetett tudni, merre indul tovább. A szélesebb közönség szemében a kommunizmus megmaradt orosz importnak.⁵ E körülmény folytatásaként lehet felfogni, hogy a kommunistákhoz csatlakozók többnyire szovjet emigrációban kötöttek ki.⁶ A paradoxon csúcsa, hogy szerencsésnek mondhatta magát, aki e „menedéket” túlélt. Mindezek folytán a kommunista politikusok üldözését 1919–1920-ban egy másik történetnek tekintem, és tagjait nem foglalom bele a magyar „agyműtétbe”.⁷ Idetartoztak azonban azok az értelmiségiek, akik – akár szimpatizáltak a kommunista nézetekkel, akár nem – valamilyen érintettségük folytán a politikusokhoz hasonlóan szintén az ország elhagyására kényszerültek.

Döntően azokról a magyar társadalomba beágyazott áramlatokról és személyiségekről lesz tehát szó, akik liberálisként, radikális demokrataként, szociáldemokrataként vagy „függetlenségiként”, egymással is vitázva, egymáshoz olykor közeledve, máskor távolodva, egy döntő kérdésben mindenesetre egyetértettek. Abban, hogy a magyar társadalom és közélet problémái reformokra várnak. A problémák az 1867-es kiegyezés kereteire, a mezőgazdaságban felhalmozott rejtett munkanélküliségre, az emberi jogok és azok között elsősorban a választójog szűkössé-

⁴ Jórészt a Galilei Kör, a Vasárnapi Egylet és több egyetemista szervezet tagjai.

⁵ Tényszerűen más volt ugyan a külpolitikai vonalvezetés, valamint a földpolitika, de ezt akkor úgyszólván senki sem érzékelte, legalábbis nem reflektált rá.

⁶ Voltak közöttük olyanok, akik önként választották ezt az utat; másoknak az osztrák, illetve a magyar kormány által megkötött csereegyezmény következtében nem volt más lehetőség; végül egy harmadik csoport a nációk előtt menekülve választotta ideiglenes hazájának a Szovjetuniót.

⁷ Emellett szól az is, hogy a magyar kommunista szellemi vezetőgárdát nem itthon, hanem a Szovjetunióban tizedelték meg. Más kérdés, hogy néhány kimagasló kommunista teoretikus (Lukács György, Varga Jenő) munkássága később részévé vált a magyar kultúrának, de ez nem a szóban lévő időszakban következett be, hanem jóval később.

gére, valamint a nemzeti, nemzetiségi kérdésekre vonatkoztak. Nézzük e kérdéseket kissé részletesebben.

Megoldandó kérdések

Senki előtt sem volt titok, hogy a maga idejében pozitív szerepet betöltő kiegyezés keretei túlságosan szorossá váltak, és az 1867-ben az osztrák és a magyar birodalmi részt összekötő varrat 1904-től kezdve feselni kezdett. Ezen érdemben mit sem változtatott az 1906-ban megkötött alku a korabeli magyar ellenzék és a bécsi udvar között, mivel a magyar mozgástér szélesítésére irányuló követelések közül egy sem teljesült.⁸ A háború kitöréséig eltelt néhány évben a kérdés mintegy szendergett, majd a háború eltakarta, de a viszonylag békésnek tűnő együttműködés leple alatt a politikusok tekintélyes része tudta, vagy legalább sejtette, hogy az országnak nagyobb önállóságra van szüksége, és hogy ezt előbb vagy utóbb el is kell érni.

Nem volt titok a politikai táborok többé-kevésbé elfogulatlan vezetői előtt, hogy a kivándorlás kétségbeejtő számadatai szoros kapcsolatban állnak azzal, hogy a rejtett falusi munkanélküliségnek nincs levezető csatornája. Magyarítani lehetett ezt a birtokviszonyokkal vagy az ipar egyelőre szerény felvevőképességével (utólag egyesek a liberális politika vakságára és bűnös tehetetlenségére is hivatkoztak, mint például Szekfű Gyula),⁹ de mivel sem az egyik, sem a másik feltételrendszer nem változott érdemben, maradt a falusi munkanélküliség és a kivándorlás.

Ha máshonnan nem, a népszámlálási statisztikákból tudni lehetett, hogy az ország lakosságának közel fele nem magyar. A nemzetiségiek érzelmei, szándékai 1848–1849 óta szintén világosak voltak.¹⁰ A 19–20. században viszont már nem álltak rendelkezésre olyan eszközök, amelyek segítségével a centralizáló királyság egykor „megoldotta” a területén élő kisebbségi etnikumok végleges vagy átmeneti beolvasztását. Eszköz volt a „kard” és a durva, közvetlen erőszak számos módja, amit utóbb többnyire kiegészített a nyelv- és iskolapolitika. A magyar állam „kard” nélkül az utóbbihoz folyamodott, ám olyan időkben, midőn az

⁸ Lásd erről HANÁK Péter (főszerk.): *Magyarország története*. 7. k. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978; MUCSI Ferenc: *A Kristóffy–Garami-paktum. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt taktikája az 1905–1906. évi politikai válság időszakában*. Kossuth Könyvkiadó, 1970.

⁹ SZEKFI Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935.

¹⁰ Wesselényi Miklós és Széchenyi István már a forradalom előtt figyelmeztetett a nemzetiségi problémára; az 1849-es emigráció több tagja – Teleki László, Klapka György és maga Kossuth Lajos – intenzíven foglalkozott a megoldási lehetőségekkel, amelyekről más emigránsokkal tárgyalások is folytak.

állami területen élő nem magyar nemzetek és nemzettöredékek vezetői politikájukban az első helyre tették saját nyelvük és kultúrájuk megóvását. Nem volt lehetetlen rájönni, hogy a magyar állam politikája itt kudarcra van ítélve, és hogy más megoldásokat kellene keresni, ha meg akarjuk menteni az állam területét, vagy legalább annak nagy részét. A szóban lévő reformirányzatok – jól, rosszul – kísérletet tettek erre.

A 20. század elején napi témává vált a választójog elviselhetetlen szűkösége; a bővítés nemcsak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt programszerű követelése volt, de a korabeli politikai elit nem jelentéktelen része is elismerte elvileg a szükségességét. Éppen csak azt nem tudta megmondani, miként lehetne ezt úgy megoldani, hogy se a hatalmi túlsúlyban lévő nagybirtokosság igénye, se a nemzeti érdek ne sérüljön. Az általános választójog bevezetésének hazai ellenzői elsősorban nem is a szervezett, városi munkásság választójogától féltették a rendet, hanem sokkal inkább a súlyos megélhetési nehézségekkel küszködő parasztoktól, valamint a nemzetiségiektől. Ha a parasztok jelentős része választójoghoz jut – gondolták –, úgy feltétlenül napirendre kerül a földkérdés, és ha a nemzetiségi képviselők beáramlanak az országgyűlésbe, úgy a magyarok nehéz helyzetbe kerülnek. (Az általános választójog elfogadása az osztrák parlamentben is a német anyanyelvű képviselők kisebbségbe szorulásához vezetett.) A földreform és vele együtt a választójog problematikáját pótlólag terhelte még az a körülmény is, hogy a veszteséget elszenvedendő birtokosok nagy része magyar, a földre szorulóknak nagy része viszont nemzetiségi lett volna.

Feldolgozottság és további teendő

1918. október végén olyan koalíció került hatalomra Magyarországon, amely vállalkozott a fent összegzett problémák megoldására. Utóbb a szellemi veszteség ugyanezeket az áramlatokat és személyeket érintette. A főszereplők egy része megírta emlékeit, és számos feldolgozás is született a témakör részleteiről.¹¹ Tekintélyes irodalma van a politikai áramlatoknak (radikális demokraták és szociáldemokraták), egyes személyeknek (főleg Károlyi Mihály és Jászi Oszkár), valamint néhány írónak

¹¹ Technikai nehézségek miatt csak a témákat és a fontos szerzőket sorolom fel. Károlyi Mihály (Hajdu Tibor, Jemnitz János, Litván György); Jászi Oszkár és a radikálisok (Hanák Péter, Horváth Zoltán, Lackó Miklós, Mérei Gyula, Pók Attila, Sándor Tibor, Seres László, Szücs László, Vársárhelyi Miklós); MSZDP és egyes vezetői (Agárdi Péter, Borsányi György, Erényi Tibor, Márkus László, Mucsi Ferenc, Pintér István, Schlett István, Szabó Ágnes, Varga Lajos, Vincze Edit); liberálisok (L. Nagy Zsuzsa).

és művésznek is (Kassák Lajos, Balázs Béla, Uitz Béla, Moholy-Nagy László). A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság mellé állt értelmiségiek százainak „bűneiről”, 1918–1919-es tevékenységéről és „bűnhődéséről” – amely egyébként néhány esetben fényes nemzetközi karrierben végződött – alig tudni valamit.

A feldolgozások egy részéből következtetni lehet a tárgyalt személyek sorsára és az áramlat 1919 utáni eltűnésére vagy súlyos helyzetére is. Mindazonáltal joggal állítható, hogy a mai napig nincs átfogó képünk, összegzett ismeretünk sem a liberális–radikális demokrata–szociáldemokrata javaslatokról, sem az „agyműtét” következtében elszenvedett politikai-szellemi veszteségről. Ez a dolgozat vázlat csupán, és a kép kiteljesítése érdekében még sok dossziét kell megmozgatni ahhoz, hogy meg lehessen mondani például, vajon mit is követett el Kármán Tódor, Korda Sándor, Hevesi György stb., hogy sürgősen elmeneküljön az országból, vagy Alexander Bernát, Beke Manó és több más tudós, hogy kizárják őket az Akadémiából, és elveszítsék egyetemi katedrájukat is.

A szellemi veszteségnek többféle oka volt. Sokan elhagyták az országot a Károlyi Mihály vezette Népköztársaság támogatása és a tevékenységében való részvétel miatt, mert megtorlást szenvedtek el vagy attól féltek. Ám elbocsátották az állásukból azokat is, akiket 1918–1919-ben neveztek ki egyetemi vagy főiskolai tanárnak, és közülük többen jobbnak látták, ha külföldön próbálnak karriert építeni. Még nagyobb veszélyben érezhették magukat azok a szociáldemokrata politikusok, akik közreműködtek a Tanácsköztársaság tevékenységében is, és a számuk nem volt jelentéktelen. Bajba jutottak mindazok az értelmiségiek, akik elvállaltak valamilyen feladatot a közoktatásügyi minisztériumtól, illetve népbiztosságtól. Kunfi már minisztersége idején felállított egy közoktatási reformbizottságot, majd miután népbiztos lett – társai: Lukács György és Kármán Tódor segítségével –, számos direktóriumot szervezett, amelyek az oktatás és a kultúra különböző területeivel foglalkoztak. Nem volt nehéz dolga, mivel a magyar értelmiség tele volt jobbítási szándékkal, és erre nézve koncepciói is voltak. Végül sok zsidó tudós és művész választotta az emigrációt a kirobbant zsidóüldözés miatt, amely nem sok jót ígért nekik a jövőre nézve. Ezt a hajlamot csak erősítette, hogy az elszegényedett országban ettől függetlenül is sokkal rosszabbak voltak a tudományos működés feltételei, mint Nyugat-Európában vagy akár a Magyarországhoz hasonlóan vereséget szenvedett Németországban.

Írásomban egy nagy nemzedék eltűnését követem, beleértve ebbe azokat a szereplőket is, akiket nem kriminalizáltak ugyan, és akik nem is hagyták el vagy nem örökre hagyták el az országot, de korábbi fényes

teljesítményeik ellenére margóra szorultak, vagy jelentős szellemi-erkölcsi áldozatot kellett hozniuk azért, hogy elkerüljenek onnan.

Feltevésem, kiinduló hipotézisem, hogy csak e veszteség összegzése alapján lehet megérteni a Horthy-korszak szellemi szféráját: egyoldalúságát az 1920-as években, majd fokozatos dőlését a radikális jobboldali és szélsőjobboldali áramlatok felé az 1930-as években. Aligha történhet másként, ha a szellemi porond számottevő részét kiüritik.

Szervezetek és elméleti alapok

A 20. század elejének magyar problémáit voltaképpen sejtette a magyar politikai és közélet számos képviselője, de csak néhány szervezet, illetve áramlat vetette fel nyíltan és határozottan. A kritikus időben a következő szervezetek vállalták a reformpolitikát: a Vázsonyi Vilmos által megújított liberális párt; a Magyarországi Szociáldemokrata Párt; a Jászi Oszkár és mások által 1900-ban létrehozott radikális demokrata (másként: polgári radikális) csoportosulás. E szervezeteket mintegy kiegészítette az írókat és költőket maga körül tömörítő *Nyugat* folyóirat, a „Nyolcak” nevű képzőművész csoportosulás, valamint néhány értelmiségi szervezet (tanítók, tanárok, mérnökök szervezetei). Körülöttük több ifjúsági csoport is megjelent, amelyek közül legismertebbé a Galilei Kör vált. Emellett 1916 júliusától ideszámítható a Károlyi Mihály által megalapított 48-as Függetlenségi Párt vagy legalább egy része.

A felsorolt áramlatok közül a liberalizmus múltja volt a leghosszabb. Gyökerei a reformkorba nyúltak vissza, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc elbukását követően az 1860-as években jutott új táptalajhoz. Kormányzati képviselői a kiegyezés után rendkívül sikeresen irányították az ország gazdasági, társadalmi és oktatási-kulturális helyreállítását, felvirágoztatását. A sikereket azonban a tornyosuló problémák már az 1890-es években kezdték megkérdőjelezni, amit a nagy milleniumi ünnepi pompa sem tudott teljesen eltakarni. A hagyományos liberalizmus elemei kimerülőben voltak, és a megújulásra nem volt ereje. Ez minden bizonnyal kapcsolatban állt azzal, hogy a magyar társadalom átalakulása viszonylag későn kezdődött, és lassan haladt előre. A vezető tőkés érdekeltségek külföldi vagy zsidó kezekbe kerültek, a parasztság alig polgárosodott, az országszélek leszakadóban voltak, a főváros kezdett vízfejjé válni, a magyar generációs utánpótlás a katonai és a közigazgatási pályák felé tülekedett. Polgári gondolkodást és magatartást néhány kivételes arisztokrata mellett csak szűk polgári, kispolgári kö-

rökben, valamint az egykori honoratiorok leszármazottaiban és elszegényedett nemesek értelmiségivé kiképzett rétegeiben lehetett fellelni.

A hagyományos liberalizmus hanyatlása és eredeti törekvéseinek részbeni feladása tette érthetővé, hogy 1894-ben egy 26 éves jogász, Vázsonyi Vilmos, Községi Demokrata Párt néven új liberális szervezetet hozott létre, amely 1900-ban felvette az Országos Demokrata Párt nevet. Vázsonyi és pártja hozzá akart ugyan nyúlni az alkotmányjogi és a fő társadalmi kérdésekhez, de minden ügyben jellemezte bizonyos mérsékletet és megegyezésre törekvés a mérvadó birtokos és tőkés csoportokkal. Ez végül kizárta, hogy együttműködjön a radikális változtatásra törekvő pártokkal, illetve áramlatokkal, és hogy részt vegyen a nagykoalíciós Nemzeti Tanácsban.

1890-ben alakult meg – hosszú előzmények után – a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, és 1903-ban fogadta el a programját. Elvileg forradalmi eszméi voltak, amennyiben a beláthatatlanul távoli jövőben vizionálta a forradalmat, hogy a marxi tanítások szellemében a kifejlett kapitalizmus egy pontján uralkodó helyzetbe kerüljön a proletariátus, és egyúttal mindenki számára megnyíljon a szabadság honának kapuja. Gyakorlatilag azonban a szöveg szerzői tisztában voltak vele, hogy Magyarországon „nem a kapitalizmus, hanem annak hiánya” okoz problémát, és ennek megfelelően reformista koncepciót állítottak össze, amelyben hangsúlyos helyet kapott az állampolgári jogok kiterjesztése. A nemzetek egyenjóságára talaján a párt nemzetközinek vallotta magát, de azért volt „magyarországi” és nem „magyar”, mert minden itt élő nemzet és nemzetiség képviselőjére vállalkozott. A párt egyébként verbálisan is elutasította magától a hazafiatlanságot.

A radikális demokraták (polgári radikálisok) csoportja baráti asztaltársaságok beszélgetései során szerveződött, s így 1900-ban eljutott a *Huszádik Század* folyóirat elindításához, 1901-ben pedig a Társadalomtudományi Társaság megalakításához. A működést eleinte liberálisok és demokraták határozták meg, de egyre több szociáldemokrata is bekapcsolódott, míg a liberális polgárok háttérbe szorultak, majd ki is váltak. Meghatározó személyiség volt e csoportban Jászi Oszkár, Pikler Gyula, Somló Bódog.

Károlyi Mihály nemcsak a háború mielőbbi befejezéséért lépett fel, de a kritikus időben világossá tette, hogy elfogadja az általános választójog elvét, és hatékony földreformot tervez. A nemzetiségi kérdésben ugyanúgy gondolkodott, mint a koalíció másik két résztvevője, vagyis a fennálló államhatárok fenntartását vizionálta, és a legkevésbé sem tudta elképzelni, hogy Magyarország elveszítheti Erdélyt. Problémát jelentett viszont, hogy

pártjának egy része eleve nem követte őt több olyan kérdésben, amely kormánya megalakulása után a mindennapi politikát meghatározta.

Egyetértések és ellentétek

A felsorolt szervezetek közül egyik sem készült forradalom kirobbantására. Még csak a dualizmus teljes felszámolására sem gondoltak. Mind-egyik a nemzeti, nemzetiségi és a társadalmi jogok bővítéséért szállt síkra. Egyikük sem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a nagy birodalom néhány nap alatt összeomlik, és a romok maguk alá temetik az addigi „nagy” Magyarországot.

A két főáramlat, a radikális demokraták és a szociáldemokraták között nem volt eltérés az állampolgári jogok, azokon belül a választójog, az oktatáspolitikai, továbbá a nemzeti-nemzetiségi kérdésben. Az általános, titkos választójog követelését mindkét fél evidensnek tartotta. Az oktatáspolitikai kérdésekben 1907-ben Pécsen tartott Szabadtanítási Konferencián a radikálisok és a szociáldemokraták felszólalásai egybecsengtek. (Az egyház és az állam szétválasztásának francia modelljéhez álltak közel, és emellett számos modern pedagógiai követelményt fogalmaztak meg.)¹² Ami a nemzeti-nemzetiségi kérdést illette, Jászi és az állásfoglaló szociáldemokraták egyformán a hagyományos államkeretekben gondolkodtak, és a kisebbségek megalapozott elégedetlenségét jogkiterjesztéssel, kulturális autonómiával vélték megoldhatónak. A két csoport között összekötő kapcsot jelentett Ady Endre, akit a radikálisok feltétel nélkül ünnepeltek, a szociáldemokraták pedig némi – Csizmadia Sándor által generált, irigység táplálta – vita után szintén a magukénak vallottak. *Küldöm a frigyládát* című költeményét Ady abból az alkalomból küldte a pártnak, hogy ezt a vitát az ő javára és egyúttal a modern, az új költészet javára zárták le. Szoros személyes kapcsolat alakult ki emellett Jászi és a szocialista teoretikus Szabó Ervin között.¹³

A radikális demokraták egy része szociológusnak nevezte magát, de szociológiai képzettsége egyiküknek sem volt, mivel ezt a diszciplínát

¹² Az 1907. évi szabadtanítási kongresszus naplója. Dialóg–Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1997. (Az 1908-as kiadás reprintje. Franklin Társulat, Budapest.)

¹³ A Jászival foglalkozó kutatók az együttműködésben olykor felmerülő nehézségeket általában a szociáldemokrata „dogmatizmussal” magyarázzák, ami azonban csak részben állja meg a helyét. Egyrészt azért, mert a párt vezetésében több nem dogmatikus személyiség is tevékenykedett, méghozzá döntési helyzetben, másrészt egyszerűen azért, mert Jászi könnyebben szót értett egy hozzá hasonlóan teoretikus személyiséggel, például Szabó Ervinnel, mint olyasvalakivel, aki a politikát pragmatikusan szemlélte, mint Garami Ernő.

Magyarországon elméletileg éppen ők alapozták meg.¹⁴ Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy munkásságuk inkább mutatott a jogfilozófia, illetve a politológia, mint a szó szoros értelemben vett szociológia felé. A *Huszádik Század* meghatározó szereplői között többségben voltak a jogászok – maga Jászi, Pikler Gyula, Somló Bódog –, és ők részben saját szakmájukat igyekeztek megújítani, részben általános társadalmi kérdéseket feszegettek, valamint országos reformterveken dolgoztak. A korai magyar szociológusok ihletet kaptak különböző nyugat-európai szerzőktől, de hamarosan megtalálták saját útjukat, és a korábbi mintaképekkel már vitába szálltak.¹⁵ Mivel ők is mélyreható reformokat fogalmaztak meg, a szociáldemokrata szellemi élvonallal könnyen létrejött a kapcsolat.

A szociáldemokrata vezetők többsége jó képességű munkások közül, autodidakta módon emelkedett ki; Garami Ernő kiváló kvalitásokkal rendelkezett, majd hamarosan bekerült a vezetésbe az értelmiségi Kunfi Zsigmond is. A tágabb szociáldemokrata környezetben volt néhány kimagasló gondolkodó: Szabó Ervin, Dániel Arnold, Ágoston Péter, Pogány József, Rónai Zoltán és mások. Több szociáldemokrata írása megjelent a *Huszádik Század* hasábjain, és ők maguk részt vettek a TTT ülésein, vitáin. Az MSZDP igényességét jelezte az elméleti kérdésekben, hogy elindította a *Szocializmus* nevű tudományos folyóiratot.¹⁶

Eltérések, sőt ellentétek mutatkoztak viszont a földkérdésben és a szövetségi politikában. Dániel Arnold közgazdász, aki jó kapcsolatokat ápolt a radikálisokkal, kidolgozott egy tervezetet a föld igazságosabb elosztására és a kistermelők önkéntes szövetkezésére.¹⁷ Ezt a koncepciót – a nagyüzem eredményességét és a földmagántulajdon kiterjesztésének káros voltát hangoztatva – a szociáldemokrata többség nem fogadta el, míg Jászi és több más radikális demokrata a Dániel által javasolt megoldással szimpatizált. Tudni való, hogy a „nagyüzemi doktrína” a szociáldemokraták egy részénél kitartott a Népköztársaság idején is, és hónapokig akadályozta földreformtörvény elfogadását. Nyilvánvalóak ugyan az önkéntességen alapuló nagyüzemi szövetkezetek előnyei, ahhoz azonban, hogy létrejöjjenek, előbb létezniük kell azoknak a gaz-

¹⁴ Szociológiai és szociográfiai munkák korábban is születtek, de a szociológiának mint diszciplínának a tudományos alapjai eddig hiányoztak.

¹⁵ Az elméleti viták szempontjából különösen figyelemreméltó Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1907. (2. kiad.)

¹⁶ Eleinte kéthetenként, majd havonta jelent meg, átmeneti kihagyásokkal 1949-ig.

¹⁷ Dániel idevonatkozó fő munkái: *A szövetkezetek és a parasztság*. Budapest, 1907; *Többtermelés*. Budapest, 1913; *Földértékkadó vagy földosztás*. Budapest, 1918.

dáلكodó egyedeknek, akik ezt belátva saját akaratukból szövetkeznek. Minden más megoldás csak állami kényszerrel képzelhető el.

Noha nyílt vita a politikai szövetkezés kérdéséről nem zajlott, mégis nyilvánvaló, hogy e téren szintén voltak ellentétek a két fél között. Az MSZDP vezetői közül a szövetségi politikában kétségtelenül Garami Ernő volt a legnyitottabb, amit Jászi számtalanszor a szemére vetett. Garami bárkivel hajlandó volt együttműködni, aki a választójog kiterjesztését képviselte és más reformokra is hajlandó volt. Hajlandó volt szövetkezni a parlamenti ellenzékkel, a liberális Vázsonyival, de adott esetben akár a királyi udvarral is. Ebbe a körbe tartozott megállapodása a „darabont kormány” belügyminiszterével, a liberális Kristóffy Józseffel, valamint a Vázsonyival és pártjával való együttműködés többszöri kezdeményezése. Jászi különösen az utóbbit nehezményezte. Valószínű, hogy az előbbi akció súlyos taktikai hiba volt Garami részéről, mivel nemcsak sikertelen maradt, de az MSZDP-t a „nemzetárulás” hírébe hozta, és ezzel tartósan kárt okozott a pártnak. Ezzel szemben a nyitás vagy annak kísérlete a liberálisok felé értelmes elképzelés volt, és megfelelt a párt programjának is. Jászi számára a problémát az jelentette, hogy Vázsonyi kétségtelenül nem volt radikális.

1916-ban szenvedélyes vita zajlott le Közép-Európa kérdéséről, amely Naumann *Mittleuropa* című könyve¹⁸ kapcsán robbant ki. Ezt nem lehet besorolni a radikális demokrata–szociáldemokrata ellentétek körébe, mivel mindkét oldalon voltak, akik a tervezetet támogatták, illetve akik messzemenően veszélyesnek vélték és elutasították. A vitában sokan részt vettek, de a két meghatározó személyiség Jászi Oszkár, illetve Kunfi Zsigmond volt.¹⁹ Utóbb Jászi feladta támogató álláspontját, amelyet azzal magyarázott, hogy az orosz befolyás akkori nagy veszélye miatt látta elfogadhatónak Közép-Európa német megszerzését.²⁰

Megvalósítás, bomlás, tragikus döntés

1918-ban olyan széles koalíció alakult, amely a liberális vonalat egy idő után már nem tartalmazta, de amely a szociáldemokraták és a radikális demokraták mellett hangsúlyosan magába foglalta a Károlyi Mihály által vezetett pártot. Itt érdektelen, hogy a Népköztársaság gyors bukását

¹⁸ NAUMANN Frigyes: *Középeurópa*. Politzer, Budapest, 1916.

¹⁹ A vita szociáldemokrata résztvevőinek álláspontjáról részletesen lásd VARGA Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon 1914. július–1919. március*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 65–83.

²⁰ JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária, magyar föltámadás*. I. m. 18–19

mennyiben idézte elő a kívülről jövő nyomás, illetve a meghatározó személyiségek közötti vita, a fontos döntések halogatása stb.; lényeges viszont, hogy a koalíció bomlásnak indult, és fel is bomlott. 1918 végétől a bomlási folyamat feltartóztathatatlanná vált. Először szétesett Károlyi pártja; ezt követően kivált Jászi, és vele együtt eltűntek a kormány környezetéből a radikális demokraták; végül két táborra szakadt a szociáldemokrata párt vezető grémiuma. Egyik része támogatta az együttműködést a kommunistákkal, abban a reményben, hogy ezáltal biztosíthatja az orosz Vörös Hadsereg segítségét az „imperialista” területrablók ellen; más része viszont ezt mereven ellenezte, és kivonult a politikából.

Az MSZDP számára az alternatíva abban állt, hogy vagy egyedül kíséreltezik a kormányzással nagy kommunista nyomás alatt, vagy partnert talál a Kommunisták Magyarországi Pártjában, amellyel együtt megkísérelheti a katonai ellenállást, és megszerezheti az orosz katonai támogatást. A Tanácsköztársaság kikiáltásának és a két párt egyesülésének ez volt az indoka és a nyilvános indoklása is.²¹ Egyébként harmadik lehetőségként még az is felmerülhetett, és néhány szociáldemokrata valóban azt képviselte, hogy az MSZDP is álljon félre, és adja át a terepet az úgynevezett nemzeti erőknél. Azok a vezetők, akik nem vállaltak szerepet a Tanácsköztársaságban – Garami, Peidl Gyula, Weltner Jakab – tulajdonképpen már 1919 márciusában azt mondták, amit majd a Tanácsköztársaság július végén kénytelen volt kimondani.

Részvétel és a megtorlás megalapozása

Az 1918. novemberétől 1919. július végéig számítható időben – mint a fentiekből is kiténik – eltérő politikai mintákat lehet felfedezni, a rákövetkező megtorlási műveletek azonban a gyökeres eltérésekre, indítékokra és tevékenységekre vajmi kevésbé voltak tekintettel. A Tanácsköztársaság idején terrorcselekményekben közvetlenül vagy közvetve felelősnek tekinthetőket kivégezték, de az úgynevezett népbiztosok perét már nem követte végrehajtás, mivel az érintettek szovjet nyomásra²² moszkvai

²¹ Kijelentette ezt Garbai Sándor 1919. március 21-én tartott beszédében, Kun Béla Leninhez intézett egyik táviratában a tanácskormány megalakulásának egyik okát a „rablók” elleni hathatós fellépésben jelölte meg, amihez kérte Lenin segítségét. Böhm Vilmos emlékiratában kizárólag ezt a szempontot emelte ki. Utólag elismerte fő motívumként Kunfi Zsigmond, Rónai Zoltán és többen mások is.

²² A bolshevik kormány több ízben folytatott zsarolást, amennyiben vezető magyar kommunisták kiengedése fejében hadifogoly tisztek hazatérésének biztosítását ajánlotta fel. Ezzel az eszközzel egyébként Béccsel szemben is élt.

emigrációba távozhattak. A vezetők egy másik csoportja Ausztriától kapott menedékjogot, hogy kisvártatva szintén Moszkvába távozzon. Az a képtelen, jogi szempontból értelmezhetetlen helyzet állt elő, hogy míg kismemberek százai életükkel fizettek a fehérterror tombolása idején,²³ vagy évekig szenvedtek az internálótáborokban, mert rokonszenveztek a Tanácsköztársasággal vagy végrehajtották a kormánybiztosság utasításait, addig a rendeletek kibocsátóinak jó része kikerült a csapdából.

A felelőségek összemosása azt eredményezte, hogy egyformán volt félnivalója Károlynak és a károlyistáknak, Jászinak és a radikálisoknak, akiknek semmi közük sem volt a Tanácsköztársaság működéséhez; vagy Garami Ernőnek, aki hátat fordított a Tanácsköztársaságnak, és Kunfi Zsigmondnak, aki viszont részt vett benne; továbbá mindazoknak az értelmiségieknek, akik akár a Népköztársaság, akár a Tanácsköztársaság idején részt vettek valamilyen kulturális, tudományos, oktatási szervezőmunkában, aláírtak valamilyen felhívást, vagy csupán kinevezést kaptak egy felsőoktatási intézménybe. A büntethetőséget egyébként egy rendelet szó szerint kimondta még arra az esetre is, ha valaki „magatartásával” támogatta az egyik vagy a másik rendszert.

Milyen jogcímen kriminalizálták a Népköztársaságot, Károlyi Mihályt és mindazokat, akik együttműködtek vele? Verbális szinten azért, mert nem védtek meg az ország határait, illetve mert a rendszer és maga Károlyi „átadta” a hatalmat a Tanácsköztársaságnak. Kétségtelen, hogy okosabb katonapolitika és jobb kommunikáció esetén sem volt esély az ország korábbi határainak megvédésére, és ezt minden józanul gondolkodó tudta; de arra mégis lett volna lehetőség, hogy valamivel kedvezőbb feltételek alakuljanak ki. Ezt a kérdést lehetett vizsgálni, de tudjuk, hogy az elemzés máig sem zárult le. A hatalom átadása viszont Károlyi esetében merő fikció volt, mivel ezért csak a szociáldemokrata vezetők egy része volt felelős. Károlyi Mihály különben maga is hozzájárult a hamis kép kialakulásához és tartós fennmaradásához, mivel sokáig nem cáfolta a vádat, miszerint előzetesen aláírta az okmányt a hatalom átadásáról. Ezek a vádak azonban a valóságban eltörpültek ahhoz a valós okhoz képest, hogy a kormány megszüntette a királyságot mint államformát, és belement az utca követelésére a „népköztársaság” kikiáltásába, elfogadta és kihirdette az általános választójogot, sőt kiadta a földreformtörvényt is. Ezért kellett megalkolnuiuk azoknak, akik ebben a kormányzásban szerepet vállaltak.

²³ Az emigrációs irodalomban nagy tévedések találhatóak az áldozatok számát illetően. A vörös terror áldozatainak számát néhány százra teszik, a fehér terrorét többnyire 5000 főben adják meg, ami újabb számítások szerint eléggé távol esett a valóságtól.

Jóval nehezebb volt a Tanácsköztársaság szereplőinek a megítélése. Egyfelől emberjogi szempontból több aktív személyisége kétségtelenül elítélhető volt, nem úgy, mint a Népköztársaságé. Másfelől viszont senki sem tagadhatta – és néhány kivételt leszámítva nem is tagadta –, hogy a Vörös Hadsereg volt az egyetlen, amely síkraszállt az állami terület egy részének visszaszerzéséért. Utóbbi tettet az új, magát ellenforradalminak nevező rendszer még honorálta is azzal, hogy Stromfeld Aurél²⁴ kivételével a Vörös Hadseregben szolgáló katonatiszteknek a hajuk szála sem görbült, sőt utóbb szép tiszt karriert futottak be. Aki tehát a vörös lobogó alatt beállt a hadseregbe, hogy a nemzeti célért harcoljon, menlevelet kapott, csakhogy magának az államalakulatnak a létrejötte is e nemzeti cél elérése érdekében történt meg.

Mi volt az értelmiség bűne? A felső értelmiség: a tudományok, az irodalom, a művészet minden számottevő reprezentánsa üdvözölte a köztársasági eszmét és a meghirdetett reformokat. Sokan kitarítottak a Tanácsköztársaság mellett is, közöttük számos olyan személyiség, aki nem volt és nem lett kommunista.²⁵ A szimpatizáló vagy aktívan tevékenykedő tudósokat, írókat, művészeket motiválta a nemzeti tragédia, és jelentős részük vágyott a társadalmi és kulturális megújulásra, amelyre nézve az új politikai formátum, az önálló magyar köztársaság ígéretesnek tűnt. Mivel a Tanácsköztársaság jóval határozottabban lépett fel a területmentés érdekében, mint elődje, a tudományos, művészeti élet és az általános kultúra kérdéseiben pedig Kunfi Zsigmond személyében kontinuitás mutatkozott, eleinte sokan felsorakoztak a Tanácsköztársaság mellett, és majd csak amikor a terror terjedt és Kunfi visszavonult,²⁶ húzódtak többen is vissza.

A Népköztársaság közel öt hónapja alatt élénk munka zajlott az oktatás, a gazdaság, a művészeti élet megújításának, modernizálásának érdekében, amelyre többen is kidolgoztak javaslatokat. Az oktatásra irányuló előterjesztéseket a minisztérium által megszervezett Iskolai Reformbizottság figyelembe vette saját tervezetének kidolgozásában. Az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetsége gazdasági programot állított össze a gazdaság valamennyi ágazatának modernizálására. A Nem-

²⁴ Stromfeld szigorú megítélését nem vezető tisztsége indokolta, hanem az, hogy kitarított szociáldemokrata meggyőződése mellett. Összesen mintegy két és fél évet töltött börtönben. A többi katonatiszt viszont kizárólag a nemzeti szemponttal igazolta részvételét a Vörös Hadseregben. Katonai vonalon a másik fővádolt Tombor Jenő volt, akit felmentettek, de nyugdíjaztak.

²⁵ Lásd JÓZSEF Farkas: *Értelmiség és forradalom. Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.

²⁶ Kunfi a június 24-én átalakított kormányzótanácsból kimaradt. Ennek előzménye, hogy a korábbi pártértekezleten határozottan fellépett a szellemi szabadságot sértő diktatórikus lépések ellen.

zeti Tanács által felállított Irodalmi és Művészeti Szakbizottság a kulturális élet fellendítésének eszközeit vizsgálta Bartók, Kodály, Kernstok Károly, Vedres Márk, Lukács György és Kassák Lajos részvételével. 1918. december 1-jén megalakult a Vörösmarty Akadémia, amelyben új nevek is feltűntek: így Móricz Zsigmond, Tóth Árpád (alelnökök), Bródy Sándor, Gárdonyi Géza, Gellért Oszkár, Juhász Gyula, Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc, Révész Béla.

A Tanácsköztársaság kezdetén alakult Írók Tanácsában jóval kevesebben vettek részt, de megtaláljuk itt (a legismertebbek közül) Barta Lajost, Heltai Jenőt, Karinthyt, Kassákot, Molnár Ferencet, Móriczot, Nagy Lajost. Az április elején felállított Írói Direktóriumban viszont már csak öt, a kommunistákhoz közel álló író vett részt, de ezt utóbb alaposan kibővítették, miután az úgynevezett „kataszteri bizottság” (Babits, Osvát Ernő, aki egyúttal a direktórium elnöke, Barta, Fülep Lajos és Halasi Andor) összeállította annak az 530 írónak a listáját, akik állami támogatásra tarthattak igényt.

Menekülés

A Tanácsköztársaság idején bőven történtek olyan lépések, akciók, amelyeket a büntető törvénykönyv alapján minden nehézség nélkül el lehetett és el is kellett ítélni. Hasonlóan lehetett volna eljárni a fehérterror idején elkövetett illegitim gyilkosságok ügyében is. Míg az előbbiek esetében széles körben, de rendezetlenül és következetlenül jártak el, addig az utóbbira gyakorlatilag nem került sor. Mindazonáltal halálos ítéleteket már a „vörösökkel” szemben sem lehetett hozni azután, hogy a vezetők nagy része elkerülte a számonkérést. Bebörtönözni, internálni, állásból eltávolítani azonban bárkit lehetett továbbra is. Mivel 1918. november 1. és 1919. július 31. közötti közeleti tevékenységéért mindenkit meggyanúsítottak, aki a legcsekélyebb mértékben is részt vett akár országos, akár helyi szinten a politikában, aki csak tudott, menekült. A kisemberek természetesen nem tudtak elmenekülni, és ezért a különítményesek százával gyilkolták meg őket legális ítéletek nélkül, vagy börtönbe, internálótáborba kerültek, vagy – jobb esetben – állástalanná váltak.²⁷

²⁷ *A szocialista tanítómozgalom Magyarországon, 1900–1920.* (Kossuth Könyvkiadó, 1958) című kiadvány szerzői (Bihari Mór, Both Béla, K. Bartos Erzsébet, Kelen Jolán, Szilágyi Gyula) a Budapesten elbocsátott tanítók minimális létszámát 1912 főre teszik. Kilenc meggyilkolt tanítóról tudnak; a vidéki tanárok és tanítók elbocsátásáról, illetve a bebörtönzött vagy internált tanszemélyzetről nincs adat.

Emigrálni főként az tudott, akinek volt külföldi összeköttetése, esetleg némi pénze vagy vagyona. Többen enélkül is nekivágtak az ismeretlennek, mert úgy érezték, hogy a helyzetük otthon reménytelen. Keletkezett egy politikai, valamint egy politikán kívüli értelmiségi emigráció. A politikai emigráció csakúgy, mint már otthon, rétegekre bomlott. Egészében véve magába foglalta azonban a megelőző időszak legfontosabb progresszív politikusait, a legjobb „fejeket”. Közöttük volt maga Károlyi, továbbá Hock János, Hatvany Lajos, Jászi Oszkár, Dániel Arnold, Garami Ernő, Rónai Zoltán, Kunfi Zsigmond, Böhm Vilmos, Weltner Jakab. Rajtuk kívül még több száz politikai szereplő távozott külföldre, akiknek egy kis része később hazatérhetett. A nagy politikai emigráció külföldi tevékenysége és sorsa eléggé ismert, részben azért, mert maguk a szereplők megírták emlékiratukat, részben mert sok feldolgozás is tárgyalta ezeket a kérdéseket.²⁸

Tudósok a vádlottak padján

A magas értelmiség körében az „agyműtét” azzal kezdődött, hogy a közreműködőket kizárták az Akadémiából, és ha tag volt, a Kisfaludy Társaságból is, egyetemi, illetve főiskolai állásukat pedig megszüntették. Az Akadémia több nehezen indokolható, mondhatni egyenesen érthetetlen kizárásról hozott döntést. Kizárta tagjai közül Alexander Bernátot, az újkantiánus, liberális filozófust, aki foglalkozott pszichológiai és irodalmi, esztétikai kérdésekkel is. A modern filozófia legszínvonalasabb hazai ismertetője, értelmezője volt amellet, hogy kiváló előadó és stílusos hírében állt. A neves professzort megfosztották egyetemi katedrájától, a Kisfaludy és a Filozófiai társaságbeli tagságától. Néhány évig a genfi egyetem magántanáraként, és egy ideig német egyetemen is működött, majd szerény nyugdíjából 1923-tól itthon élt, teljes visszavonultságban. 1922 előtt született minden jelentős műve (Kant, Schopenhauer, Diderot, Spinoza, Shakespeare), és az életéből még hátralévő mintegy négy évben már nem alkotott. Bűne vélhetően a „magatartásában” rejlett, mert egyébként semmilyen tisztségéről nem tudni sem a Népköztársaság, sem a Tanácsköztársaság idején.²⁹

²⁸ A legjobban dokumentált Károlyi és Jászi, közepesen Garami, jóval kevésbé Ágoston Péter, Böhm, Kunfi és Rónai tevékenysége.

²⁹ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. k. A–H. MTA Társadalomkutató Központ–Tudománytár, Budapest 2003. 31–32. Alexander Bernát; MTA, Főtitkári Iratok. 113/1920. Alexander Bernát

Asbóth Oszkár, a kiváló, nemzetközileg elismert szlavista nyelvész professzor „bűne”, amely miatt 1919. december elején megfosztották akadémiai tagságától, egyelőre ismeretlen. A tudományegyetemen ellene indított fegyelmi végét mindenesetre már nem érte meg, 1920. augusztus 24-én meghalt.³⁰

Beke Manó esete ettől abban különbözött, hogy a neves matematikus kimagasló tudományos teljesítménye (egyenletelmélet, algebra, függvénytan, Bolyai-geometria) mellett évtizedek óta elkötelezett, közismert híve és harcosa volt a közoktatás megújításának. Több állami megbízást kapott az iskolai reformtervek kimunkálására, és részt vett hasonló témájú nemzetközi tevékenységben is. Szorgalmazta a nők egyetemi tanulmányainak engedélyezését, és foglalkozott a természettudományos felsőoktatás átalakításával is. Beke szabadkőműves volt, sőt egy időben az egyik pesti páholy (Könyves Kálmán) főmestere. Bűne az ismert jelek szerint mindössze abban állt, hogy meggyőződését 1918–1919-ben sem rejtette véka alá, és bár egyelőre nincs rá bizonyító adatom, nagyon valószínű, hogy a forradalom alatt is részt vett a tervezett reformok kidolgozásában. Ami azonban 1918 előtt érénynek számított, 1919 végén büntetendő cselekménnyé alakult át.³¹

Beke levelet írt az MTA elnökének, Berzeviczy Albertnek,³² amelyben visszautasította a vádat, hogy jelentős összeget kért és kapott volna egyetemi intézetének (matematikai szeminárium és olvasó), s ezt egy irattal igazolni is tudta. Meghallgatásán rákérdeztek, hogy valóban tagja volt-e a kritikus időben az egyetemi karközi és kari bizottságoknak. Beke ezt elismerte, de felsorolt további akadémikusokat, akik szintén tagok voltak, és akik ellen viszont egyetlen esetben sem emeltek vádat. E ponton azonban a matematikus professzor tévedett, mert Asbóth Oszkár is e körbe tartozott, sőt a kari tanácsstagok közül eljárak Kövesligethy Radó csillagász ellen is, aki azonban megúsza az „akadémiai rosszallás” kifejezésével, az egyetemen pedig egy megrovással.³³ Különlegesen kezelték

levele az MTA elnökének, 1919. november 16. Genève. (Alexander kifogásolja, hogy távollétében kizárási indítványt tettek ellene, holott ő betegsége, illetve kezelése miatt tartózkodik külföldön. „Így talán rablójlikosokkal sem bának” – írta többek között.) A főtítkári iratok között 378/1920 szám alatt található Balás Károly egy. ny. r. t levele, amelyben kéri Alexander akadémiai anyagát, mivel a tudományegyetemen őt küldték ki vizsgálóbiztosnak. Az egyetemi vizsgálat eredménye Alexander tanári állásának megszüntetése volt.

³⁰ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002.* I. k. A–H. 62–63. Asbóth Oszkár.

³¹ Uo. 117–118. Beke Manó.

³² MTA Főtítkári iratok. 688/1919. Beke Manó levele az MTA elnökének, 1919. november 12.

³³ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002.* I. m. II. k. 745–746. Kövesligethy Radó

Schmidt József nyelvész ügyét, aki valamiféle egyetemi direktórium tagja volt, s utóbb lemondani kényszerült állásáról; annak azonban nincs nyoma, hogy az Akadémia bármit is kezdeményezett volna az ügyében. A vádokban és eljárási módokban mutatkozó következetlenség még jobban látszik Krompecher Ödönnél, akit nem támadtak meg, noha a Tanácsköztársaság idején az orvoskar dékánja volt.

Mindenesetre Beke Manót azzal büntették, hogy megvonták az akadémiai tagságát, és megszüntették egyetemi állását. Először a nyugdíját is elvették, de ezt hamarosan mégis megkapta. Egy ideig az Atheaeum Rt. szerkesztőjeként dolgozott.³⁴

Még kevésbé érthető Éber László művészettörténész esete, akinek az Akadémiából való kizárását egyedül azzal lehetett indokolni, hogy 1919-ben nevezték ki egyetemi tanárnak. Elsősorban az Árpád-kor és a barokk magyarországi emlékeivel foglalkozott, ő szerkesztette az első hazai művészeti forráskiadványt, majd az első tudományosan megalapozott művészeti lexikont. A kiváló műtörténész, miután megfosztották akadémiai tagságától és egyetemi katedrájától, a Stadler Vaskereskedés Rt. igazgatójaként töltötte el életének hátralévő tizenöt évét.³⁵

Nehezen körülhatárolható Lendl Adolf zoológus „vétke”. Lendl „bogarász” volt, elsősorban a pókok, leginkább a kaszáspókok érdekelték. 1911-től a budapesti Állat- és Növénykert újjáalakításával foglalkozott, amelynek igazgatója is volt. Állattani preparáló és tanszerkészítő műhelyt alapított. Bűne – egy főtitkári átírat értelmében – elsősorban abban állt, hogy a népbiztosság felkérésére „a Magyar Nemzeti Múzeum szétrobbantása” árán elvállalta egy Természettudományi Múzeum létesítésére irányuló tervezet kidolgozását, és ennek fedezeteként pénzt vett fel, amely – a főtitkár szerint – „erkölcsstelen forrásból származott”. A főtitkár jelezte, hogy az Akadémia III. Osztályának kizárási javaslata az Akadémia által kiküldött úgynevezett 15-ös bizottság elé került, amely 7:6 arányban elfogadta azt, majd az Akadémia „összes ülése” (ez a közgyűlés korabeli megjelölése) 19:10 arányban jóváhagyta.³⁶ Az Akadémiából tehát Lendlt kizárták, de a fővárosnál vélhetően másként gon-

³⁴ Irrattal nem támasztható alá, de valószínű, hogy két professzor, Alexander és Beke érdekében Kornis Gyula lépett fel, így jutottak nyugdíjhoz. Megjegyzendő, hogy 1918–1919-ben Kornis a bölcsészet, nyelv- és történettudományi kar dékánja volt.

³⁵ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I. m. II. k. 281.

³⁶ MTA Főtitkári iratok. 751/1919 és 752/1919. Bódy Tivadar, Budapest polgármestere levele az MTA elnökének, 1919. december 5. és a főtitkár válasza, 1919. december 9. (Megjegyzendő, hogy Bódy 1918-ban lett polgármester.)

dolkodtak, mivel továbbra is a budapesti Állat- és Növénykert igazgatója maradt. Tudományos eredményeinek érdemi része 1919-ig keletkezett. Mindazonáltal később, 1931-ben meg tudta jelentetni a Természettudományi Múzeumra vonatkozó tervezetét.³⁷ Mi több, a Magyar Nemzeti Múzeum szakosztályát alkotó természettudományos részleg fokozatosan erősödött, és végül önálló múzeummal alakult.

Noha fegyelmi eljárás folyt mind az egyetemen, mind az Akadémián Simonyi Zsigmond nyelvész, a magyar nyelvtudomány egyik jeles megalapozója ellen is, őt nem sikerült eltávolítani sem az Akadémiából, sem az egyetemről, mivel az eljárás lezárulta előtt meghalt. A tudományos élet gyászolhatta a kiváló nyelvészt, aki elsősorban a mondattanban teremtett új helyzetet, és aki még a forradalmi idők előtt a minisztérium felkérésére kidolgozta a helyesírási szabályzatot az iskolák számára.

Simonyi hosszú levelet intézett az Akadémia elnökéhez, amelyben sorra cáfolta az Akadémia I. Osztálya által ellene megfogalmazott vádakat. Kijelentette a bizottság előtt, hogy „egész életem hazafias munkája után nemzeti érzés és nemzeti kötelességek dolgában semmiféle kioktatásra nincs szükségem”. Hangsúlyozta, hogy a népbizottsággal szemben neki és társainak sikerült megmenteniük a nyelvészeti és irodalmi folyóiratokat, valamint a felfüggesztett Akadémia nyelvi és irodalmi vállalatait. Az általa szerkesztett *Magyar Nyelvőr* azért jelent meg a közoktatási népbizottság kiadásaként, mert a postai befizetéseket lefoglalták, és így a kiadást a népbizottság fedezte. Nem igaz azonban, hogy a folyóiratot a rendelkezésére bocsátotta volna. A *Magyar Nyelvőr*-ben megjelent „hazaffy”-fogalom nem a hazafiság, hanem az álhazafiság ellen irányult. Nem tagadta, hogy tagja volt a választójogi bizottságnak, de hozzátette: „tizenkét évvel ezelőtt, nem sejtve, hogy ezt valaha szememre vethetik”. Simonyi kitért egy utcai beszélgetésre is, amelynek alapján a „besúgó” kommunistabarátként jellemezte, ami nem felelt meg sem a kijelentésének, sem a tényeknek. „Mert ha azt mondtam – írja beadványában –, hogy minket is terhel hiba, minket, a régi társadalmat, és hogy a tőke is kíméletlenül visszaélt hatalmával, az még nem magasztalása a kommunizmusnak.” Végül az akadémikus leszögezte: a kommunizmust „utálja”, és életében mindössze egy alkalommal politizált, akkor, amikor Tisza István mellé állt, amiről éppen a jelenlegi „besúgó” próbálta őt lebeszélni.³⁸

³⁷ *A Természettudományok temploma. Alapvető gondolatok a Magyar Természettudományi Múzeum megszervezéséhez.* Budapest, 1931.

³⁸ MTA Főtitkári iratok. 650/1919. Simonyi Zsigmond levele az MTA elnökének, 1919. november 1.

Nem tudni, volt-e bárminő hatása ennek a levélnek. Az akadémiai osztályelnökök és titkárok értekezlete ugyanis a döntésre hivatott „összes ülést” november 24-re hívta össze, Simonyi pedig november 22-én elhunyt. Ügyében ezért nem tartottak szavazást.³⁹

Vizsgálatot folytattak Marczali Henrik ellen is. Akadémiai tagságát nem vesztette el, de egyetemi állásából felfüggesztették, majd nyugdíjazták. Történt ez annak ellenére, hogy egyetemi kinevezését 1895-ben kapta. Művei felsorolására itt nincs mód, de a magyar történelemben alig találni olyan fontos témát, amellyel ne foglalkozott volna. Emellett forráskiadványokat szerkesztett, történetfilozófiai kérdésekkel foglalkozott, és megírta a *Nagy Képes Világtörténet* 7–12. kötetét. A kiváló tudós egyetemi tanári tevékenységét minden bizonnyal azért szüntették meg, mert 1919-ben elvállalta a levéltárak helyzetével foglalkozó bizottság vezetését. A büntetés viszont azért volt viszonylag enyhe, mert – ismereteink szerint – a szóban forgó bizottság össze sem ült. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Marczali a pálya szélére került, és hatalmas munkabírása megroppant. Amikor 1940-ben eltemették, a szakma alig képviseltette magát, és alig jelentek meg róla nekrológok. Egy évvel később, amikor Magyarország már hadban állt, és ez sokakat mozgósított az aktuális politika ellen, a helyzet gyökeresen megváltozott. A történetész szakma Marczalit halála után egy évvel temette el igazán.

A Tanácsköztársaság bukása után mindenkinek megszüntették egyetemi, illetve főiskolai állását, aki a Tanácsköztársaság idején kapta kinevezését. Mivel itt szinte kivétel nélkül a szakma kiváló mestereiről volt szó, ez a lépés, amelyet minden szakmai szempontot nélkülözve, mechanikusan alkalmaztak, eleve nagy csapás volt mind a tudományos életre, mind a felsőoktatásra.

Először néhány olyan személyiségről szólok, akik a fegyelmi eljárás és az állásvesztés után itthon maradtak, vagy rövid külföldi tartózkodás után hamar visszatértek. Közöttük volt Babits Mihály, akit a Kisfaludy Társaság kizárt tagjai sorából; rendőrségi kihallgatás alá vetettek, de végül megtarthatta középiskolai tanári állását. Babits kitartott korábbi liberális reformista meggyőződése mellett, önkritikával illetve tevékeny-

³⁹ MTA Főtitkári iratok. 704/1919. Feljegyzés az elnökök és titkárok értekezletéről, 1919. november 19. – Ebből kiderül, hogy a három osztálynak megfelelően három vizsgálóbizottságot állítottak fel, és ezekből vonták össze a már említett 15-ös bizottságot. Az „összes ülés” előtt csak az utóbbi jelentését tervezték felolvasni, a többit csak akkor, ha valamiért szüksége mutatkoznék. Titkos szavazást és a kizáráshoz kétharmados többséget írtak elő azzal, hogy amennyiben a kizárást nem szavazzák meg, a „rosszallásról” kell újra szavazni.

ségét a Tanácsköztársaság idején, de szembeszállt a „kurzus” irányvonalával is. Király György irodalomtörténész, a magyar ősköltészet és a középkori irodalom nagy ismerője, a bukás után 35 éves korában meghalt. Révay József klasszika-filológus, miután eltávolították, szabadúszó lett, egy ideig tisztviselő volt, majd lektor a Franklin Társulatnál. Fülep Lajos művészettfilozófus, művészettörténész a kirúgása után lelkészként működött. Laczkó Géza író, műfordító, kritikus, újságíró 1920-tól alkalmi munkákból élt, majd a *Pesti Napló* szerkesztőhelyettese, a Dante Könyvkiadó vezetője volt. Vadász Elemér geológus, az oktatási reform egyik elkötelezett híve, eltávolítását követően a Magyar Általános Közszénbányánál talált állást. Benedek Marcell irodalomtörténész, műfordító, miután elvesztette igazgatói állását a Tanárképző Főiskolán és az egyetemen, többnyire kiadóknál dolgozott. Ferenczi Sándor pszichológus, a hazai pszichoanalitika megteremtője, Freud Sigmund barátja, nemcsak állását veszítette el, de az általa alapított tanszéket is felszámolták. Feltehetően magánpraxisából élt ezután, mindenesetre legfontosabb művei az 1920-as években jelentek meg. A Műszaki Egyetemre kinevezett Hikisch Rezső eltávolítása után szabadúszó építészként tevékenykedett; az ugyancsak építész Málnai Béla a Vígszínház díszlettervezője lett; egy további építész, Kozma Lajos, alkalmi feladatokat vállalt.

Az érintettek közül többen emigráltak. Így Varjas Sándor filozófus, aki Szovjet-Oroszországba távozott. Meller Simon művészettörténész Nyugatra ment, és jelentős szakmai sikereket ért el itáliai, német és magyar vonatkozású művészettörténeti műveivel. Hevesy György kémikus Dániába emigrált, s a Bohr Intézetben dolgozott; azután Freiburgban, majd ismét Dániában, illetve néhány évig New Yorkban tevékenykedett. Dánia német megszállása után Stockholmba menekült. Számos tudományos eredményt ért el, és 1943-ban Nobel-díjat kapott az izotópos indikáció kémiai alkalmazásának kidolgozásáért. Mannheim Károly szociológus, filozófus 1919-ben emigrált. Előbb Freiburgban, egy idő után Heidelbergben kapott egyetemi állást, majd 1930-tól Frankfurtban volt egyetemi tanár. Munkásságának legértékesebb és legismertebb része, amely a lét és a tudat viszonyára, az ideológiák és az utópiák természetére irányult, külföldön született, és jó részük magyarul meg sem jelent. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után Mannheim Londonba menekült, és pozíciót kapott a felsőoktatásban (London School of Economics, majd University of London, neveléstudományi tanszék). Hauser Arnold művészettörténész és filozófus emigrálása után olasz, német, osztrák, brit egyetemeken dolgozott, és szép, nemzetközileg jegyzett karriert épített fel.

Az egyetemi, főiskolai állásuktól megfosztottak mellett olyan kutatók, tudósok is elhagyták az országot, akiket nem neveztek ki a felsőoktatásba, következésképpen katedrájuktól meg sem foszthatták őket. Elmenekült Kármán Tódor mint 1919-ben politikailag érintett személy; radikális demokrata nézetei és tevékenysége miatt elhagyta az országot Polányi Károly, és ugyanezt tette nem politizáló öccse, Polányi Mihály is. Nem tudni, hogy Kármán Tódor, a fiatal fizikus miért szüneteltette Aachenben korábban elnyert állását, számos sikerrel a háta mögött (többek között megszerkesztette harmadmagával a PKZ helikoptert), és miért tért haza Budapestre. Mindenesetre tény, hogy 1918-ban fontos pozícióba került a Kunfi vezette közoktatásügyi minisztériumban, és ezt a pozíciót a Tanácsköztársaság idején is megtartotta. Azt sem tudni, pontosan hogyan oszlottak meg a feladatkörök, de Kármán nagy valószínűséggel elsősorban tudományos és felsőoktatási kérdésekkel foglalkozott. Ennek ellenére nem tartóztatták le, és fegyelmi sem indult ellene. Minden bizonnyal azért, mert kellő időben megint elhagyta az országot, visszatért Aachenbe, és onnan indította szédületes karrierjét az aerodinamika tárgykörében. A nemzetiszocialisták hatalomra kerülése után székhelyét az amerikai Pasadenába tette át, ahol alkalmilag már korábban is dolgozott. Kármán meg sem állt a NATO repülésügyi és fejlesztési intézetének elnöki posztjáig.

A Polányi testvérek közül csak az idősebbik, Károly volt politikailag terhelve 1919 után. A gazdaságtudós és szociológus tudós ugyanis egyik szervezője volt a Galilei Körnek, tisztséget viselt az Országos Polgári Radikális Pártban, és főszerkesztője volt a *Szabadgondolat* folyóiratnak. 1919-től Bécsben, 1933-tól Nagy-Britanniában, 1940-től az USA-ban tevékenykedett, és a Columbia Egyetemen a gazdaságtörténet professzora lett. Munkásságát mindvégig a szabadság gondolatának liberális megközelítése jellemezte, ami együtt járt a kapitalizmus kizárólagos profitszemponyjának bírálataival. Öccse, Mihály kémikus volt, és nem tudunk olyan politikai okról, amely miatt el kellett volna hagynia az országot. Mégis ezt tette. 1920-tól Berlinben, az 1930-as évektől Londonban tevékenykedett. Életútjának sajátossága, hogy noha szép sikereket ért el saját szakterületén, érdeklődése mind jobban a társadalomtudományok felé fordult.

A felső értelmiségi csoport veszteségei közé sorolható még Somló Bódog. A fiatal jogtudós és néprajzkutató egy ideje már a kolozsvári egyetem professzora volt, de 1918-ban Budapestre nevezték ki. Somló a magyar jogfilozófia nemzetközileg elismert képviselőjeként közel állt a radikális demokraták Jászi Oszkár vezette csoportjához, szerepet vállalt a Társadalomtudományi Társaság munkájában és a *Huszedik Század*

szerkesztésében. Noha a politizálástól visszavonult, 1919 után a helyzetét reménytelennek kellett látnia. A budapesti katedrát nem tarthatta meg, Kolozsváron pedig mint magyar professzornak vált kilátástalanná a helyzete. Somló 1920 szeptemberében öngyilkos lett.

Mint láttuk, a politikailag érintett magas értelmiség köréből Kármán, Mannheim, Meller, Hevesy (1943-ban Nobel-díj), Hauser és a két Polányi ért el kimagasló sikereket külföldön. A politikusok, illetve politizáló értelmiségiek közül egyedül Jászinak sikerült 1926-ban egyetemi álláshoz jutnia az amerikai Oberlin elég jó hírű egyetemén, és életét visszavonultan, de megbecsülten élhette le. A katedrától megfosztott személyek közül azok, akiknek volt valamilyen alacsonyabb rangú állásuk, azt megtarthatták vagy visszakapták, és a teljesen kisemmizettek közül később néhányan kegyelemnyugdíjban részesültek. Jóval többen voltak az olyan fiatalok, akik – politikai tevékenységük miatt – nem fejezhették be egyetemi tanulmányaikat, mint például a matematikus Alexits György. Nagy számban kerültek tanárok és tanítók internálótáborba vagy az utcára.

Írók és művészek

Ami az irodalmi és kulturális szférát illette, mindenki eleve gyanússá vált, aki aláírta a *Világ* nevű liberális lapban 1918. október 31-én megjelent felhívást: „A magyar intelligenciához”, hogy alakítsanak konföderációt. A szöveg felszólította a csatlakozásra a csehszlovák, az erdélyi román, a délszláv, az osztrák, az osztrák-német és az ukrán nemzeteket, vagyis a szétesett Ausztria-Magyarország egész lakosságát, a lengyelek kivételével. A kiáltványt 96 író, költő, zeneszerző, képzőművész stb. írta alá. Közöttük volt Ady, Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Bartók Béla, Benedek Marcell, Csók István, Dániel Arnold, Dohnányi Ernő, Fülep Lajos, Füst Milán, Gábor Andor, Giesswein Sándor, Harsányi Zsolt, Kaffka Margit, Kassák Lajos, Kernstok Károly, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Lányi Sarolta, Márffy Ödön, Poór Bertalan, Rippl-Rónai József, Schöpflin Aladár, Uitz Béla, Vámbéry Rusztem, Vedres Márk.

A Népköztársaság és a Tanácsköztársaság összesen kilenc hónapig tartó kísérlete idején az irodalmi életben – talán Herczeg Ferenc, Szabó Dezső és Tormay Cecil kivételével – mindenki kompromittálódott valamilyen szinten, aki csak számított. Részt vett egy bizottságban, közreműködött az oktatási minisztérium, illetve a népbiztosság munkájában, vagy aláírt valamilyen kiáltványt. Letartóztatták Ék Sándort, Fényes

Samut, Gábor Andort, Kassákot (aki állítólag megszökött), Móriczot hat napra, Gellért Oszkárt egy hónapra, a zeneszerző Reinitz Bélát hosszabb időre. Gyanúsítottként kihallgatták Babitsot. A hosszabb időre bebörtönzött írók szabadulásuk után többnyire a hontalanságot választották; a kommunisták valamennyien emigrációba vonultak, hogy a börtönt elkerüljék, de csatlakozott hozzájuk több nem kommunista művész és író is. Emigrált a kiváló esztéta, filmesztéta, szövegíró Balázs Béla, aki tagja volt az írói direktóriumnak, és vezette a népbiztosság művészeti és irodalmi ügyosztályát. Elmenekült a főként munkásmozgalmi plakátjai révén ismert Ék Sándor, aki európai bolyongása után 1933-ban a Szovjetunióban kötött ki. A nemzetközileg is számon tartott festő, Uitz Béla is a Szovjetunióban találta meg második hazáját a néhány éves németországi vendégeskedés után. Vele ellentétben a jeles újságíró, író és filmforgatókönyv-író Bíró Lajos Nyugat-Európában élte le az életét, és Londonban halt meg. A sokoldalú író, filozófus, szociológus és jogi kérdéseket taglaló radikális demokrata Fényes Samu Bécsben, majd Bukarestben tevékenykedett. Az ugyancsak író, kritikus, de mindenekelőtt mecénás báró Hatvany Lajos – aki anyagilag is támogatta Adyt és a *Nyugatot* – Bécsben, majd Németországban élt. 1927-ben hazatért, bíróság elé állították, másfél év börtönbüntetésre ítélték, de végül kegyelmet kapott. 1938-ban ismét elhagyta az országot.

Felelősségre vonták a közreműködő zeneszerzőket is. Bartók Bélát, Dohnányi Ernőt és Kodály Zoltánt ideiglenesen felfüggesztették állásukból, míg Reinitz Béla, a zenei direktórium vezetője, börtönből szabadulva 1920-ban emigrált, és 1931-ben tért haza. Kuplészerzőként jelentős ismertségre tett szert. Közülük a rendszerrel a legkevésbé Bartók békélt meg, miként a rendszer mindvégig sújtotta is őt, úgyhogy végül elhagyta az országot.

A képzőművészetek és a színházi, valamint filmvilág száműzötteiről egyelőre viszonylag keveset tudni, de annyi bizonyos, hogy a festők, grafikusok, építészek, film- és színházi szakemberek tucatjai hagyták el az országot. Először többnyire Németországban találtak otthonra, majd a nemzetiszocializmus uralomra jutása után szétszóródtak a világ minden tája felé. Közülük Korda Sándor szerzett nagy nemzetközi hírnevet a filmszakmában. Moholy-Nagy László képzőművészként Németországban (Bauhaus), majd az USA-ban (New Bauhaus) fejtett ki nemzetközileg elismert tevékenységet. 1919-ben mindketten kényszerhelyzetbe kerültek, mivel Korda szerepet vállalt a népbiztosságon, Moholy-Nagy pedig aláírta a *Forradalom* című kiáltványt. A színészvilágból is sokan elhagyták az országot; közülük a leghíresebb Lugosi Béla lett, elsősor-

ban Drakula-alakítása folytán.

Ezzel nagyjából összeállítottuk a kört, amelynek tagjai félhettek a megtorlástól, és ezért, ha csak tudtak, elmenekültek. A szellemi veszteségen belül azonban volt egy további kategória is azokból a természettudósokból, akik nem kerültek ugyan közvetlen kapcsolatba a politikával, de vallásuk vagy a hazai pálya szűk keresztmetszete miatt szintén az emigrálást választották. Motiválták őket a fehérterror idején elkövetett atrocitások és gyilkosságok, a felhevült antiszemita közbeszéd, a numerus clausus, valamint az is, hogy a pálya számukra, zsidó mivoltuk miatt, különösen reménytelennek tűnt. Távozásukat elősegítette, hogy kiváló szakmai teljesítményüknek hála, külföldön viszonylag könnyen jutottak álláshoz, és hamarosan megbecsüléshez is. Mivel rájuk politikai kényszer nem nehezedett, különböző időpontokban hagyták el az országot. Megegyeztek viszont abban, hogy útjuk először többnyire Németországba, olykor Dániába vezetett, majd az 1933-as német rendszerváltozás után pályájukat többnyire Angliában, illetve az USA-ban folytatták, de volt, aki Svédországban talált új otthonra.

Az emigránsok természettudományos társaságában volt néhány szereplő, akinek eminens politikai oka volt a távozásra (Hevesy és Kármán), a többség esetében azonban a származási és a szakmai szempontok játszották a főszerepet. E csoportban találkozunk Gábor Dénes, Neumann János, Szilárd Leó, Wigner Jenő, valamint Teller Ede nevével. Jól ismert kiválóságok, akiket szerencsére ma már itthon sem szükséges bemutatni. Ám feltehetően rajtuk kívül még több tucat magyar kutató gazdagított külföldi tudományos testületeket. Jó lenne megtalálni és összegyűjteni őket.

Az emigrációba kényszerülők hazatérési esélye eltérő volt. A kommunista politikusok csak illegálisan léphették át az ország határát, és ha megtették, nagy rizikót vállaltak. A Tanácsköztársaság tevékenységében aktívan részt vevő személyekre nagyjából ugyanez vonatkozott. Reinitz Bélának sikerült a visszatérés, de azon az áron, hogy teljesen profilt változtatott. Károlyi Mihály kivételével elsősorban azoknak volt esélyük a kegyelemre, akik csak a Népköztársaság kereteiben vállaltak valamilyen funkciót, vagy tettek a későbbi rendszer szempontjából elítélendő nyilatkozatot. Közéjük tartozott Hatvany Lajos, Hock János, Garami Ernő, Weltner Jakab. Az engedély a hazatérésre nem minden esetben jelentett teljes garanciát, Hatvany is, Hock is bíróság elé került. Garami hazatért, de beilleszkedni már nem tudott, ezért újra elhagyta az országot. Egyedül Weltner volt többé-kevésbé képes az újraintegrálódásra, aki ezt hosszú évek politikai némaságával alapozta meg. Az értelmiségi és a művészvilágból vélhetően elég sokan repatriálhattak volna, de mivel ők (né-

hány kommunista érzelmű személyiséget is ideszámítva) az esetek nagy részében nagyszerűen vagy legalábbis kielégítően boldogultak Nyugat-Európában vagy az USA-ban, ezt többnyire nem ambicionálták. Az említett Reinitz mellett e téren Hatvanyról és Kassák Lajosról tudni.

Összegzés

Mindent összevéve, az 1918–1919-es katasztrófát követő „agyműtét” tragikus következményekkel járt a politikai mezőnyre, a közéletre és a tudományos, művészi világra nézve. A liberális és demokratikus áramlat csaknem teljesen eltűnt, a szociáldemokrata párt elvesztette korábbi vezetőrétegének nagy és legértékesebb részét. A polgári elem képviselői a korábbihoz képest is meggyengült, a munkásságot reprezentáló párt és áramlat egyelőre vegetált. A parasztságot több, gyengén megalapozott párt is megjelenítette ugyan, de ezeknek hamarosan nyomuk is alig maradt. Kiváló tudósok és művészek sokasága hagyta el az országot vagy némult el, és vagy a kiegyezést, a megalkuvást választotta, vagy egész életében olyan munkával tartotta fenn magát, amely képességeihez nem volt méltó. A közélet eltorzult, a hiány egyoldalúságot eredményezett, s a társadalom ellenállóereje a később felmerülő fenyegetésekkel szemben meggyengült.